

КОЗАКОЦЕНТРИЗМ У ТВОРЧОСТІ Т. ШЕВЧЕНКА І П. КУЛІША: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті визначаються особливості реалізації ідеї козакоцентризму в Т. Шевченка і П. Куліша. Аналіз здійснюється на основі дослідження ранніх історичних творів Т. Шевченка й історичних романів П. Куліша.

Ключові слова: *козакоцентризм, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, художня інтерпретація історичного минулого, романтичний герой.*

В статье определяются особенности реализации идеи козакоцентризма в творчестве Т. Шевченко и П. Кулиша. Анализ осуществляется на основе исследования ранних исторических произведений Т. Шевченко и исторических романов П. Кулиша.

Ключевые слова: *козакоцентризм, Тарас Шевченко, Пантелеймон Кулиш, художественная интерпретация исторического прошлого, романтический герой.*

The article sets out the features of kozakotsentryzm's ideas in creative works by T. Shevchenko and P. Kulish. The analysis is based on the material of early Shevchenko's historical works and Kulish's historical novels.

Key words: *"kozakotsentryzm", Taras Shevchenko, Panteleimon Kulish, artistic interpretation of the past, a romantic hero.*

Письменство першої половини ХІХ століття позначене інтересом до національної історії, передусім спогадів народу про колишню козацьку славу, Хмельниччину, осередок козацької вольниці – Запорозьку Січ. Водночас у літературі відбувається усвідомлення цінності людської особистості як однієї з визначальних рис романтичного світогляду, що здійснюється у контексті історичного минулого, передусім козацького. Відтак, козакоцентризм, тобто поставлення феномену козацтва у центрі уваги, стає однією з домінуючих рис художнього світогляду доби. Романтичний герой – представник козацтва – піднімається над своєю сучасністю, його світогляд або співзвучний зі славним минулим, зокрема козацьким, або ж спроектований у майбутнє.

Загалом козакоцентризм як світоглядна риса українських романтиків, зокрема Т. Шевченка і П. Куліша, є питанням мало дослідженим. Окремі його аспекти студіюються у працях В. Барки, Л. Задорожної, І. Лисяка-Рудницького, Ю. Охримовича, Д. Чижевського та ін. То ж новизна даної статті полягає у тому, що тут аналізується козакоцентризм як одна з визначальних рис світогляду двох митців-романтиків – Тараса Шевченка і Пантелеймона Куліша. Мета і завдання статті полягають у дослідженні козакоцентризму у творчості обох митців, здійсненні їх порівняльного аналізу, визначенні рис спільних і відмінних. Творчість обох митців єднає інтерес до національного минулого та його художня інтерпретація. Водночас козакоцентризм Шевченка і

Куліша є суттєво відмінними феноменами, оскільки автори по-різному визначали для себе роль козацтва у житті нації та своє ставлення до його еліти і низового козацтва.

Фактично вся творчість українських романтиків перейнята ностальгічними нотками за Гетьманщиною. Осмислюючи козацьку добу, автори звертаються до козацьких джерел, передусім літописів, як текстів, у яких знаходять близькі їм ідеї та думки. І. Лісяк-Рудницький цілком правомірно наголошує, що «наші патріоти кінця XVIII – початку XIX століття мислили не етнічними, а історично-правничими категоріями. Вони прагнули, щоб "Малоросії" були повернуті її права та вольності, гарантовані Переяславською умовою; їх ідеалом була віднова автономії Гетьманщини приблизно в таких формах, як вона існувала до централістичних реформ Катерини II» [3, 206]. Саме прагнення відродити національну державність зумовили домінування козакоцентризму як світоглядної риси митців-романтиків. У добу романтизму набуває особливої актуальності ідея держаної незалежності України, джерелом якої стала передусім "Історія Русів". Вона синтезувала ті думки та позиції, які визначали світогляд тогочасної української інтелігенції, зокрема письменників. Ідея незалежності утверджувала козакоцентризм як ту світоглядну рису, яка веде до її практичної реалізації. Саме козацтво бачилося прообразом сил, які у нові часи здатні втілити державну незалежність України у реальне життя.

Козакоцентризм Тараса Шевченка сформувався на основі історичних переказів і легенд, які він чув із уст свого діда Івана, які почерпнув із прочитаних історичних джерел. Козакоцентризм як світоглядна риса поета визначився вже у ранній період його творчості й зберігався протягом усього творчого шляху митця. Шевченків козакоцентризм вплинув і на ідеологію Кирило-Мефодіївського братства. Фактично на козакоцентричному дусі ґрунтуються такі тези у програмі братства, як республіканська форма правління, політико-правова рівність громадян у державі, принципи християнської моралі, що було притаманним устрою Запорозької Січі. Більшість дослідників схиляються до думки, що Тарас Шевченко належав до радикальної частини братства, виступаючи за кардинальні зміни у суспільстві. Загалом має рацію дослідник Ю. Охрімович, наголошуючи, що національно-політична ідеологія Шевченка сформувалася ще до його знайомства з Костомаровим, і в національних справах, як і взагалі в політичному і національному радикалізмі, Шевченко мав більший вплив на Костомарова, ніж навпаки. Дослідник наголошує: "Шевченкова муза раніш від Кирило-Мефодіївського Братства сформувала його національно-політичний ідеал, ідеал політичної незалежності України, – в далеко яснішій і радикальнішій

формі. Самостійницька думка переходить через його творчість, починаючи молодечими романтичними творами і кінчаючи передсмертною філософічною лірикою" [4, 51].

Ранні твори Шевченка репрезентують романтичний, ідеалізований образ козацької України, у центрі якого знаходиться козацтво як головна рушійна сила нації. Саме таке бачення козацтва зумовлювало козакоцентризм поета. Звернення до образу козацтва зумовлене повагою до славних традицій і героїчної боротьби за волю і незалежність, а також прагненням актуалізувати його значення для тогочасної України. Шевченка цікавить доба, коли "запорожці вміли панувати". Він наголошує, що Україна стала бездержавною і залежною, втративши свободу під натиском чужоземців, але митець підкреслює, що не зовнішні вороги, а внутрішні протистояння між своїми стали головною причиною втрати державної незалежності України. Ці внутрішні усобиці були спричинені боротьбою за владу між гетьманами, що викликало гострий осуд Шевченка. Тож головною рушійною силою національного відродження він вважає передусім просте козацтво і тих його лідерів, які не йдуть проти загальнокозацької волі. У цьому полягає головна особливість Шевченкового козакоцентризму. Розбудова славної козацької держави асоціюється у Шевченка передусім із образами простих козаків, а козацьку старшину і гетьманів він критикує за владну боротьбу.

Саме просте козацтво виступає у Шевченка носієм свободи як індивідуальної, так і національної. Як зазначає В. Барка, «в Шевченка поняття свободи при всенародному і вселюдському значенні мало найбільш персональний характер, порівнюючи з поезією всіх його сучасників; для нього воля народу була одночасно конкретною і особистісною волею кожної окремої людини в загальному складі. Шевченкові чужа модель ідеологічного походження – з "програм", що озвучували народ, ніби отару в загоржі, звідки виводять "єдиним махом" на пастівник свободи і зоставляють худобою під батогом нового "хазяїна"» [1, 96]. В образі простого козака у Шевченка втілюється людина честі та справи. Він істинний борець за волю особисту і національну. Але це не означає, що Шевченко прагне до повернення Гетьманщини, адже "була колись гетьманщина, та вже не вернеться", "тої слави козацької повік не забудем". Натомість ідеться про можливість відродження колишньої волі та справедливості в умовах нових історичних обставин. Крім того, у творчості Шевченка козацтво є образом, через який втілюється і передається категорія героїчного чину.

Ідеєю козакоцентризму перейнята вся спадщина Шевченка, передусім твори раннього періоду, "Тарасова ніч", "Тарас Трясило", "Гайдамаки", "Гамалія". Так, у "Тарасовій ночі" (1838) представлено

історичні події, коли гетьманом був Тарас Трясило. В його образі бачимо козацтво як захисника національної волі та православної віри. У контексті звернення до історичного руху під проводом Тараса Трясила 1630 року твориться образ ідеального романтичного героя. Визначальною рисою характеру гетьмана є єдність його інтересів і позицій із простими козаками. Він – істинний борець за свободу:

*Обізваєсь Тарас Трясило
Волю рятувати,
Обізваєся, орел сизий,
Та й дав ляхам знати!*

Тарас завжди радиться із козаками щодо того, як чинити далі, аби не піти урозріз із їхніми позиціями.

Так само єдність отамана і козаків показана у творі "Іван Підкова" (1839). Отаман розумний, оскільки усвідомлює важливість бути з простими козаками як головну запоруку своїх перемог. Повна довіра козаків до отамана можлива за умови, якщо він виступає виразником і захисником їхніх інтересів:

*А попереду отаман
Веде, куди знає.*

Ідея козакоцентризму реалізується у поемі "Гайдамаки" (1841). Передусім вона виражається через творення різних типів образів козаків, це Ярема Галайда, Іван Гонта, Максим Залізняк. Ярема в інтерпретації Шевченка є втіленням прагнень гайдамаків, їхнім ідейним символом. Фактично Ярема своїм образом втілює все гайдамацтво як рушійну силу визволення українського народу. Ярема Галайда – це кров від крові гайдамацтва, його мислення і дії – це світогляд гайдамаків. На відміну від Яреми Іван Гонта був сотником надвірних козаків – регулярного війська Станіслава Потоцького, яке боролось з гайдамацтвом. Фактично Гонта, ставши на чолі цього війська, пішов проти свого народу. Але цей переступ був тимчасовим, тому з часом Гонта усвідомив це, перейшовши на бік повстанців. Хоча це не позбавляє його необхідності спокутувати гріхи минулого, виявом чого стає убивство ним своїх синів. Це символічний сюжет, бо насправді у Гонти було дві доньки і син, тому цей вчинок символізує суд особистості над власними вчинками. Гайдамацтво є для Шевченка втіленням кращих сил українського суспільства, здатних здійснити перетворення. Митець висловлює жаль, що справа гайдамаків не була завершена:

*Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
Та не вони його жали.
Що мусим робити?
Нема правди, не виросла;
Кривда повиває...*

Загалом для Т. Шевченка козацтво є втіленням інституту лицарства, сил, які складають кращі представники народу. У творі "Гамалія" (1842) показано українське козацтво у XVII столітті. Це часи, коли воно перебувало на піку своєї слави і сил, здійснюючи численні переможні походи на чолі зі своїм лідером:

*Наш отаман Гамалія,
Отаман завзятий,
Забрав хлопців та й поїхав
По морю гуляти,
По морю гуляти,
Слави здобувати,
Із турецької неволі
Братів визволяти.*

Завдяки зусиллям Гамалії багато козаків уникнуло смерті у неволі. Відмінним від Шевченкового є козакоцентризм П. Куліша. Для світогляду письменника загалом притаманні такі риси, як поєднання релігійних, просвітительських і романтичних уявлень, що позначилося на його творчості, зокрема ідеї козакоцентризму. Романтизм у світогляді П. Куліша дав про себе знати передусім в адаптації ідей Руссо до національної специфіки. Для нього хутір є центром національної самобутності, "простих звичаїв". Також Куліш розглядав "національний дух" як самоцінну і самотворчу силу, вважаючи, що українці – це нація, що покликана виконати свою історичну місію. Українці тривалий час були поневоленими, жадаючи знайти правду серед безправ'я, тому вони покликані утверджувати дійсний гуманізм, справедливі та рівноправні стосунки між народами, пріоритет духу над політикою і силою. Для Куліша ідеал становить національна старовина на чолі з елітою, з чого і виростає його козакоцентризм. Куліш критично ставився до стихійних козацьких і народних бунтів. Він наголошував на необхідності осмислення історії та культури України, здобутків і втрат козацтва в європейському контексті, з орієнтацією на вселюдські цінності. Куліш мав свій ідеал української самостійної держави, але перемагала в його світогляді ідея "двоєдиної Русі", переконання, що доцільним є політичний союз України з Росією, їхня культурна

співпраця, паралельний розвиток національної самобутності обох народів. Його козакоцентризм ґрунтується на ідеї про визначальну роль козацької еліти у державотворенні та її співпраці з європейськими колами. В образах козаків у романах Куліша тісно поєднуються національна та європейська традиції бачення героїв.

Козакоцентрична ідея представлена в історичній прозі автора. Так, роман "Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад" (1843) починається передмовою, в якій автор закликає своїх сучасників подивитися, як жив український народ раніше, згадати його славне минуле, заспівати його пісні, замислитися над переказами. Фактично весь роман перейнятий настановкою на цю ідею. Автор використав багато історичних пісень, думок, легенд про побут і звичаї українського козацтва. Сюжет твору складають походи і пригоди козаків як військові, так і особисті. Фактично всі герої є людьми надзвичайними, вони виділяються з оточення і підносяться над ним. Із назви твору бачимо, що події відбуваються у середині XVIII століття, коли наближалися часи занепаду Гетьманщини.

Син сотника Михайло Чарнишенко без батьківського благословення пішов у похід проти Данії, ініційований російським царем Петром III. Він зазнав дуже багато неприємностей як у військовій справі, так і в особистому житті. Залишивши вдома кохану дівчину Катерину, юнак покохав серб'янку Роксану. Коли жінки зустрілися, Роксана вбила свою суперницю. Іншими наслідками порушення волі батька стали пожежа в оселі, божевілля батька, смерть самого Михайла. Загалом образ Михайла Чарнишенка витворений відповідно до духу часу та історичної доби, хоча реального історичного прототипу він не має. У романі автор синтезував дві традиції – вальтерскоттівського історико-етнографічного коментаря та гоголівського протиставлення героїчного минулого трагічній і сумній сучасності. Тут образ автора виступає в ролі як митця, так й історика, етнографа, антиквара. Всі питання козацького життя автор розглядає виключно на образах представників із вищих козацьких станів. У цьому і полягає специфіка його козакоцентризму, коли головна увага звернена на представників козацької еліти.

Знаковим для історичної прози першої половини XIX століття став роман Куліша "Чорна рада" (1857). Твір друкувався починаючи з середини 40-х рр. XIX століття. Для того часу актуальною була ідея відродження національної української державності, тож автор звертається до часів боротьби України за самовизначення у таку ж складну добу. Відповідно до реалізації мети автор творить два типи персонажів. Представники першого належать до певних історичних прототипів, а представники другого типу створені у відповідності до сюжету твору. Обидва типи героїв є носіями ідеї козакоцентризму, тому

автор акцентує увагу на своїй особливій прихильності до обох типів героїв. Перший – це полковник Шрам, із образу якого починається твір. Він є втіленням войовничого, бойового і політичного духу української нації. Другий – це Божий чоловік, зверненням до образу якого завершується твір. Божий чоловік репрезентує культ духу, особистість, для котрої головними у житті є передусім духовні та релігійні цінності. Фактично авторським ідеалом у творі є полковник Шрам, у характері якого бачимо наявність усіх найкращих якостей людини. Це тактично мисляча особистість, здатна тверезо оцінювати ситуацію і планувати свої вчинки відповідно до національних інтересів. В його особі бачимо зразковий образ представника козацької старшини. Фактично він мислить навіть глибше, ніж гетьман Сомко, тверезо та об'єктивно оцінює ситуацію тому, що, як вважає Куліш, не переобтяжений і не засліплений владою. Образ Сомка так само інтерпретується автором у позитивному ключі. Але його суттєвим недоліком є те, що він, будучи особистістю цілком самодостатньою, самовпевненою і самовладною, покладається виключно на власні рішення, часто не дослухаючись до міркувань інших людей, як Шрам. Саме ця риса характеру стала фатальною для Сомка. На думку письменника, для формування самодостатності кожного образу обов'язковим є намагання поглянути на ситуацію збоку, як відсторонена й об'єктивна особа, щоб дати незалежну оцінку тому, що відбувається.

Головні герої роману Куліша самодостатні характери, з власними поглядами на життя, ставленням до певних суспільно-історичних подій, своєю життєвою філософією і переконаннями. Це цікаві психологічні типи, переконливі суспільні характери. Кожен із них виступає носієм певної ідеї, має свою позицію, система яких відображає уявлення самого автора, його суспільно-політичні та морально-етичні переконання і настанови, а головне – репрезентує козакоцентризм як світоглядну рису. Адже всі образи так чи інакше пов'язані з козацьким середовищем. Так, образ гетьмана Сомка символізує собою ідею української автономної феодальної держави. Божий чоловік – це втілення індивідуальної моральної чистоти, духовного розвитку і постійного самовдосконалення. "Юродствующий запорожець" і курінний отаман Кирило Тур символізують людину ірраціональну, що керується у своєму житті передусім законами серця, вони переконані кордоцентристи. Старий запорожець Пугач є втіленням ідеї соціальної рівності, носієм ідеї демократичної козацької республіки, де не існує приватної власності, він утілює месіанську роль Запорозької Січі як центру визволення України. Пан Черевань – це символ заможного хуторянського життя, образи Петра й Лесі – щасливої сімейної ідилії.

Посередництвом системи образів роману Куліш репрезентує ідею козакоцентризму, через яку показує наявність в українському суспіль-

стві двох сил – державницької та руїницької. Першу втілюють образи городових козаків Сомка і Шрама, другу – запорозька стихійна сила, що в суті своїй є національно несвідомою, схильною до соціального бунту, який автор вважає деструктивним. Трагедія України бачиться письменником у тому, що ці дві сили постійно між собою борються, перебувають у протистоянні. Ставлення Куліша до Запорожжя представлено через образи. З одного боку, він прихильно відноситься до центру козацької вольниці, бо тут "воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувалися". Але водночас автор показує, що дуже часто Січ є небезпечною для спокою на українських землях, несе загрозу для громадянського миру і порушує устої гетьманської держави. За допомогою образів Тура, ортодоксальних січових дідів утверджується ідея про те, що запорозькі порядки і звичаї входять у суперечності з громадським укладом Гетьманщини, підривають патріархальну родину. Промовистим і глибоко символічним є бій між Кирилом Туром і Петром Шраменком, що виступають втіленнями різних сил у козацтві. Перший – запорожців, з притаманним їм крайнім свавільним виявом, другий – городовий, що береже патріархально-сімейні традиції, прагне розбудувати громадське суспільство і правову державу, де люди коряться встановленим законам і суспільним нормам.

Одним із центральних образів у Куліша, як і Шевченка, є образ козацької України. Це образ нації, що втілює у собі риси від Русі до козацької України. У минулих часах, які автор поетизує та ідеалізує, він шукає сенсу історичного буття нації. За допомогою образу "нещасливої старосвітщини" показано, що хаос і трагедія національного буття, втрата державності у часи Київської Русі були зумовлені протистояннями між князями, постійною боротьбою за владу. Все це привело до того, що Русь-Україна була послаблена і стала жертвою ворогів. Таким чином автор закликає до національної єдності. За допомогою образу гетьмана Сомка письменник передає думку про те, що головну загрозу для українського буття становлять постійні станові та класові суперечності й протистояння. Для уникнення цього кожен клас повинен отримати свої привілеї. Правомірно наголошує Д. Чижевський на тому, що у романі "Чорна рада" як романтик «Куліш не менше "символіст", ніж Шевченко, – за картиною бурхливих подій і боротьби різних людей він бачить щось глибше, загальне, боротьбу "правди та кривди"; символічні для нього й співки кобзаря: пісні його, "як чари", він сліпий, як Гомер, та "бачить те, що видючий зроду не побачить"; символічна й постать такого земного Іванця Брюховецького – його згубна агітація, ніби якісь "чари". Символічні краєвиди – ніч, від якої "думка розжевріє, як від Божого слова", "Київ – Єрусалим" <...> Символічні й постаті запорожців, що за всієї їх реальної масивності, "як той сон", бо їм "усе <...> дурниця:

чи жить, чи вмерти...» [5, 422]. Посередництвом образів автор протиставляє державницькі ідеї козацької старшини і християнську мораль Божого чоловіка. Відчутним у творі є протиставлення трагічного розриву між ідеальним і реальним.

Отже, домінування у творчості Шевченка і Куліша ідеї козакоцентризму свідчить про те, що обидва митці бачили в козацтві (низовому чи елітному) прообраз тієї рушійної сили, яка здатна на побудову української держави. Ідея козакоцентризму у Шевченка ґрунтується на розумінні простого козацтва як головної рушійної сили досягнення незалежності України. Крім того, Шевченко висловлює повагу до тих гетьманів, які послідовно виступають носіями ідей козацтва, захищають його інтереси. Натомість П. Куліш розглядає козацьку еліту як носія кращих рис державних будівничих. Освічені козацькі версти, які займають вищі щаблі влади, потенційно можуть виступити рушійною силою побудови незалежної України. Водночас обох митців єднає інтерес до національного козацького минулого, звернення до образів козаків як романтичних героїв. Відтак, ідея козакоцентризму, тобто поставлення у центрі уваги козацтва як рушія національного розвитку, є домінуючою рисою творчого світогляду обох авторів.

1. Барка В. Правда Кобзаря. – Нью-Йорк, 1961. – 289 с. 2. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Феміна, 1995. – 688 с. 3. Лисяк-Рудницький І. Каразин і початки українського національного відродження // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. – Т. 1. – К., 1994. – С. 203–220. 4. Охрімович Ю. Розвиток української національно-політичної думки. – Нью-Йорк, 1965. – 120 с. 5. Чижевський Д. Історія української літератури. – К.: Феміна, 1994. – 478 с.

*Л. Жванія, асп.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка*

КАТЕГОРІЯ ПРОСТОРУ В ТВОРЧОСТІ Т. ШЕВЧЕНКА Й ЛЕСІ УКРАЇНКИ

У статті досліджується простір як онтологічна категорія структури художніх світів Т. Шевченка й Лесі Українки. Прослідковуються особливості співвідношення внутрішнього світу героя і простору, в якому він діє.

Ключові слова: простір, дорога, безмежність, відкритість, духовний простір, профанне, сакральне.

В статті вивчається пространство как онтологическая категория структуры художественных миров Т. Шевченко и Леси Украинки. Прослеживаются особенности соотношения внутреннего мира героя и пространства, в котором он действует.

Ключевые слова: пространство, дорога, бесконечность, открытость, духовное пространство, профанное, сакральное.